

PETROLÜN ULUSLARARASI İLİŞKİLERDEKİ YERİ: JEOPOLİTİK TEORİLER VE PETROPOLİTİK

Oil in International Relations: Geopolitical Theories and Petropolitics

Bilgehan EMEKLİER*

Nihal ERGÜL**

Özet:

Modern dünya ile birlikte üretim faaliyetleri; el emeğinin dışında, endüstriyel bir yapılanma içinde enerji kaynaklarına bağımlı hale gelmiştir. Hiç kuşkusuz otomotiv sanayinden savaş endüstrisine kadar birçok alanda hayatın vazgeçilmez gereksinimleri arasına giren hammaddelerin başında petrol bulunmaktadır. Ancak her bölgeye petrol konusunda eşit imkân sunmayan dünyada kimileri kaynak ülke, kimileri ise bağımlı ülkedir. Petrol, 20. yüzyılın başından itibaren ekonomik ve siyasi tarihte “etkin” bir öge olarak; ülkeleri, toplumları, uluslararası sistemi, uluslararası politikaları, devletlerarası güç mücadelelerini, savaşları ve barışları şekillendiren, değiştiren ve dönüştüren unsurlardan olmuştur.

Anahtar kelimeler: *Petrol, Jeopolitik Teoriler, Uluslararası Politika, ABD, İngiltere, Orta Doğu.*

Abstract:

Together with modernization today, in an industrial structuring, which excludes the manual labor, production activities have become dependent on energy sources. Without a shadow of doubt petroleum is the most important of raw materials, which satisfy indispensable needs for life, in many fields like automotive industry, war industry etc. For not offering equal opportunities to all regions in terms of petroleum, our earth makes some countries to become source countries while making some others to become dependent countries. As an “effective” element in economic and politics history from the beginning of 20th century, petroleum is one of the critical factors that shapes, changes and transforms countries, societies, international system, international policies, power struggles between countries and peace and war.

Keywords: *Oil, Geopolitical Theories, International Politics, USA, UK, Middle East.*

* Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi.

** Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi.

GİRİŞ

Tarih boyunca insanoğlunun en temel dürtüsü yaşamını idame ettirmek olmuştur. Yaşamı idame ettirmek için temel ihtiyaçların karşılanmasıyla başlayan sıralama, güvenliğin sağlanmasıyla devam etmektedir. Bu bağlamda modern dünyaya geçişin ana unsurlarından biri olan sanayileşmeyle birlikte gündelik yaşamdaki gereksinimler de değişmiş ve çeşitlenmiştir. Önceleri ateş yakmak ve aydınlanmak için kullanılan petrol, içten yanmalı motorlarda kullanılmasıyla birlikte gündelik yaşamdan sanayiye ve askeri ihtiyaçlara kadar birçok alanda vazgeçilmez bir hammadde olarak dünya tarihindeki değiştirici-dönüştürücü yerini almıştır. Petrolün 19. yüzyılın sonlarında başlayan tarihi bu bağlamda uluslararası politika, siyasi tarih ve ekonomi politik gibi disiplinler için önemli konulardan biri olarak hala güncelliğini korumaktadır. Vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak petrol, uluslararası ilişkilerde devletlerin jeopolitik duruşlarını ve hareket serbestilerini belirleyen stratejik enstrümanlardan biri haline gelmiştir. Nitekim petrol; petrole sahip ülkeler için dış müdahalelerin ve güç savaşlarının bir habercisiyken, petrol kaynağına sahip olmayan ülkeler içinse enerjinin temini, lojistik güvenliği gibi konularda dış politika karar alma mekanizmaları için temel “planlama” ve “dış politika” üretme alanlarından biridir. Bu bağlamda çalışmanın problematiğini, petrolün uluslararası ilişkilerdeki yönlendirici rolünün teorik ve pratik boyutlarda ne olduğunun anlamlandırılıp açıklanması oluşturmaktadır.

Buradan hareketle, çalışmada ilk olarak “Modern Dünyanın Hammaddesi: Petrol” başlığı altında petrolün “ana” gündem maddesi haline gelmesi incelenecektir. Daha sonra uluslararası politikaların yönlendiricisi olan jeopolitik teoriler içinde kronolojik olarak petropolitiğin izleri aranacaktır. Son olarak ise, “Petropolitiğin Uluslararası Politikada Pratiği” başlığı altında “petrole bağımlı uluslararası politika”nın hangi araçlar vasıtasıyla kurgulandığı örneklendirmelerle açıklanmaya çalışılacaktır.

1. MODERN DÜNYANIN HAMMADESİ: PETROL

Petrol, insanoğlu tarihini hatırlamaya başladığından beri bilinen ve çeşitli amaçlarla kullanılan bir maddedir. Petrol, ya tabakalar halinde yeraltındaki bir rezervin üstünü örten bir kayadan çıkmış ya da gaz sızması şeklinde görülmüştür. Eski çağlardan itibaren bilinen bu madde, ticari bir değer taşımamakla beraber çeşitli alanlarda kullanılmıştır. İnşaatçılar tarafından harç ve kaplama malzemesi, gemi yapıcılar tarafından kalafat, aynı zamanda tıbbi malzeme ve savaşlarda ucu petrole bulanmış oklarla –ki Rum Ateşi olarak anılır- silah olarak kullanılmıştır.¹ 1228’de Bağdat’ta petrol dolu cam balonların askeri ihtiyaçları karşılamak için savaş sırasında kullanıldığı bilinmektedir.² Daha sonrasında geliştirilen tekniklerle aydınlanma ve ısınma için kullanılmaya başlanmış, evlere ve günlük yaşama oldukça sirayet eden bir madde haline dönüşmüştür. 1859 yılında ise ABD’nin Titusville şehrinde Albay Drake’in açtığı kuyudan fişkırarak ve bu döneme kadar ısınmada, aydınlanmada ve “koca-karı” ilacı olarak sağlık alanında kullanılan petrolün değeri, endüstri devrimi ile katlanmıştır. Benzinle çalışan otomobilin ardından 1905 yılında Alman Diesel firması da içten yanmalı motoru icat edince petrol için ikamesinin olmayacağı bir tüketim alanı oluşmuştur.³

Petrolün önemini anlayan ve bu alanda faaliyete geçen ilk kişiler imparatorlar kadar güçlü, bu kişilerin kurdukları şirketler ise devletler kadar zengin hale gelmişlerdir.⁴ O dönemde kurulan petrol şirketleri halen dünyanın sayılı sermaye devleri olarak petrol piyasasını ellerinde bulundurmaktadır. Çok-uluslu bu petrol şirketlerinin ortaya çıkışlarının birbirleri ile eşit derecede önemli iki hedefi vardır: 1–ihtiyacı karşılayacak petrol kaynaklarını bulmak ve geliştirmek, 2–piyasayı garanti altına almak ve haddinden fazla fiyat rekabetinin önüne geçmek için var olan ve potansiyel arzı kontrol etmek. Güçlü bir organizasyonel yapıya sahip,

¹ Haluk V. Saltıkgil, “Dünya’da ve Türkiye’de Petrol: Ateşe Tapanlardan Petrole Tapanlara,” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 28 (1970): 36-37.

² R. J. Forbes, *Studies in Early Petroleum History* (E. J. Brill: Leiden, 1958), VIII.

³ Nurettin Türsan, “Orta Doğu ve Petrol,” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* Cilt 10 Sayı 56 (1972): 40.

⁴ Jean Jacques Berreby, *Le Golfe Persique* (Paris: Payot, 1959), 205.

mücadeleci, cesaretli ve teknolojik donanımı bulunan bu şirketler tarihsel süreçte oynadıkları rolle petrolün ekonomik getirileriyle birlikte etkin bir politik hareket serbestisi de elde ederek, uluslararası konjoktürde politik ve ekonomik birer aktör haline gelmişlerdir. Bu şirketler, içinde payı olan ülkeler içinse “ulusal çıkar” ve “ulusal güvenlik”leri bağlamında önemli bir faaliyet alanı olmuşlardır.⁵ Örneğin ABD, Standard Oil’in bir ülkedeki çıkarlarının tehdit altında olması durumunda o ülkeye nota verilmesi gibi politik-diplomatik reaksiyonlar göstermiştir. Dolayısıyla, bu çok uluslu petrol şirketlerinin salt ekonomik birliktelikler olarak düşünülmemesi gerekmektedir. Kısacası, modern dünyanın hammadde kaynağı olan petrol gerek ticari ve ekonomik boyutuyla gerekse de uluslararası konjoktürdeki politik-stratejik yeri itibariyle yenedünya düzeninin sistemik bir unsuru haline gelmiştir.

Öte yandan, “siyasi ve endüstriyel” devrimlerle yeni bir toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimine geçişi simgeleyen modernleşme kavramıyla petrol arasındaki bağıntıdan bahsetmekte yarar vardır. Giddens’in modernlik kavramı (1) dünyaya karşı belirli yerleşik tutumları, insan müdahalesiyle şekil almaya açık bir dünya fikrini; (2) ekonomik konumların karmaşık bir birleşimini, özellikle endüstriyel üretim ve pazar ekonomisini; (3) ulus-devlet ve kitle demokrasisi dâhil olmak üzere belirli siyasal kurumları içermektedir.⁶ Dolayısıyla, petrolün bugünkü anlamıyla dünya sahnesine yerleştiği dönem; Sanayi devriminin sosyolojik norm ve değerlerinin sisteme yerleştiği, kapitalizmin dünya ticareti adı altında günden güne serpilip geliştiği, iktisadi ilişkilerin “aklını kullanma cesaretini göstermiş” aydınlanmış akıllarca büyük bir ivmeyle yürütüldüğü bir dönemdir. Nitekim bilindiği gibi bu dönemde petrol arayanlar, dünyanın bir ucuna yenilikleri bulmak için giden macera ruhlu insanlardır. Keza bu nokta, Giddens’in modernliğin temel öğelerini aktarıırken belirttiği gibi insanın müdahalesi ile şekil almaya açık bir dünya fikrinin ve bu yeni insan tipinin örneği

⁵ Edith Penrose, “International Oil Companies and Governments in the Middle East,” içinde *The Politics of Middle Eastern Oil*, ed. J. E. Peterson (Washington: Middle East Institute, 1983), 14, 31.

⁶ Anthony Giddens, Christopher Pierson, *Modernliği Anlamlandırarak*, çev. Serhat Uyrukulak, Murat Sağlam (İstanbul: Alfa Yayınevi, 2001), 83.

niteliğindedir. Diğer yandan, petrol sanayinin gelişim süreci, hızlı bir rekabete ve ticarete daha önceki dönemlerde görülmemiş karmaşık bileşimlere sahne olmuştur. Özellikle de sanayileşme ve endüstriyel toplumun vazgeçilmez bir öğesi olması bakımından petrol⁷, modernleşen dünyanın bir sonucu ve aynı zamanda modernlik sürecinde de özellikle uluslararası siyasi, iktisadi ve ticari öğelerin ve aralarındaki ilişkilerin değiştiricisi ve dönüştürücüsüdür.

2. PETROPOLİTİĞİN JEOPOLİTİK TEORİLERE YANSIMALARI

Gerek siyasi güç gerekse ekonomik güç için birincil enerji kaynağı olan petrol adına gerçekleştirilen uluslararası mücadelenin teorik altyapısının jeopolitik teoriler ile oluşturulduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle jeopolitik teoriler, petrol için ortaya konulan uluslararası güç mücadelesinin bilimsel meşrulaştırıcısı işlevini görmüş ve petropolitikğin epistemolojik dayanak noktalarından olmuştur. Nitekim uluslararası ilişkiler disiplininde önemli bir yer sahibi olan jeopolitik teoriler, petrolün uluslararası güç mücadelesinin ana unsuru olduğu dönemde -19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk yarısında- sistematikleştirilmişlerdir. Söz konusu jeopolitik teoriler her ne kadar petrol ve diğer enerji kaynaklarına bir atıfta bulunmasalar da, bu teorilerin önem atfettikleri noktaların petrolün jeopolitik haritasının ve petrole giden yolların izlerini taşıması oldukça anlamlıdır.

2.1. İngiltere-ABD Deniz Güçlerinin Çarpışması: Mahan'ın Deniz Hâkimiyet Teorisi

Alfred Thayer Mahan (1840-1914)⁸ Deniz Harp Okulu'nu bitirdikten sonra katıldığı dünya gezisinde Asya ve Avrupa'nın birçok önemli bölgesini

⁷ H. R. Warman, "The Future of Oil," *The Geographical Journal* Vol 138 No 3 (1972): 287.

⁸ Alfred Thayer Mahan'ın coğrafya, jeopolitik ve uluslararası ilişkilere bıraktığı bir miras da "Orta Doğu" terimidir. "The Persian Gulf and International Relations" (1902) adlı makalesinde ilk defa Orta Doğu kavramsallaştırmasını kullanmış ve Deniz Hâkimiyet Teorisi kapsamında Orta Doğu'yu dünya hâkimiyetine ulaşmak için "stratejik bir bölge" olarak betimlemiştir; Erdem Özlük, "Orta Doğu

görme fırsatı bulmuştur. Bu gezi sırasında kendisini en çok etkileyen ve daha sonra jeopolitik bir teori olarak kavramsallaştıracağı nokta, İngiltere'nin dünyanın tüm bölgelerindeki etkisi ve sahip olduğu etkin deniz gücüdür.⁹ İngiltere'nin yayılmacı kimliğiyle Panama kanalı dışındaki tüm denizlerde kontrolü elinde bulundurması, Mahan'ın yayılmacı fikirlerini deniz hâkimiyeti üzerine kurgulamasında önemli rol oynamıştır. Mahan, tezinde özetle denizlere hâkim olanın dünyaya hâkim olacağını belirtmiştir. Mahan'ın fikirleri, eski dünya üzerine yeni keşfe çıkmış ABD'nin İngiltere ile mücadelesinde ABD'nin eksikliklerini ve gerekliliklerini tahlil edilip uygulamaya konulması açısından yol gösterici olmuştur. Mahan güçlü bir deniz kuvvetinin kurulmasının ticaretin daha geniş alanlarda yapılabilmemesinin önünü açacağını ifade etmiş; başka bir ifadeyle ABD'nin ticari anlamda bir patlama yaşayacağını belirterek, bunun doğal bir sonucu olarak yeni pazarlara ve egemenlik alanlarına sahip olabileceğini vurgulamıştır.¹⁰ Böylece Mahan, deniz filoları sayıca İngiltere'nin oldukça gerisinde kalan ABD'de de Theodore Roosevelt'in ve diğer devlet adamlarının teritoryal ve ticari yayılma için büyük filoların inşası yolundaki siyasi girişimlerinin teorik altyapısını oluşturmuştur¹¹. Eserlerinde İngiltere donanmasına sıklıkla atıfta bulunan Mahan, İngiltere'yi deniz kuvvetleri faaliyetleriyle ticari faaliyetleri birleştiren mutlak etkin bir güç olarak nitelemiş ve bu gücü şu şekilde izah etmiştir:

“Sayısız dürtü alıp ileten, birbiri içine girmiş ve birbirine sarılmış olan binlerce akım içinde sonsuz bir esneklikle hareket eden[...], bütün bunlar içinde yaşayıp gelişen, kendisine bir hayat verilmiş olan

İstisnacılığı: Sömürünün Yeni Keşif Yolu,” *Akademik Orta Doğu* Cilt 2 Sayı 1 (2007): 144.

⁹ Yılmaz Tezkan, M. Murat Taşar, *Dünden Bugüne Jeopolitik* (İstanbul: Ülke Kitapları, 2002), 27.

¹⁰ Bilal Karabulut, *Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik* (Ankara: Platin Yayınları, 2005), 49.

¹¹ Tezkan, Taşar, *Dünden Bugüne*, 29.

karmaşık bir organizma olarak kabul edebilecek esrarengiz ve fevkalade bir güç.”¹²

Tüm bu ön bilgiler ışığında, Mahan’ın deniz hâkimiyet teorisini incelediğimizde arka planda genelde İngiltere-ABD rekabeti, özelde ise petrol konusundaki mücadele yer almaktadır. Mahan’ın teorisini ortaya koyduğu dönem, Rockefeller (Standard Oil) - Deterding (Royal Dutch) çekişmesinin yaşandığı, ABD’de petrol üzerine tek söz sahibi olmasına rağmen Standard Oil’in Royal Dutch’ın gerisinde kaldığı ve İngiltere deniz güçlerinin ABD’nin “arka bahçesi” Latin Amerika’da petrol faaliyetleri ile girişimlere başladığı dönemdir. Raif Karadağ’ın belirttiği üzere, I. Dünya Savaşı’nın başlamasından dört beş sene önce Deterding, ABD için büyük önem taşıyan Panama Kanalı’na birkaç mil mesafede bulunan Venezüella’nın küçük bir adasında büyük bir faaliyete başlamış ve kısa bir süre içerisinde Venezüella’nın tüm petroleri üzerinde imtiyaz sahibi durumuna gelmiştir.¹³ Bu durum, aynı zamanda ABD’nin petropolitikğin ötesinde güvenlik algılamaları açısından da önemli bir tehdit oluşturmuştur. Bu duruma karşı Rockefeller, karar alma mekanizmalarında harekete geçilmesine dair girişimlerde bulunmuştur. Nitekim 1920’lerin ortalarında, Kolombiya petrolerini de Royal Dutch’a kaptıran Standard Oil yetkilileri, deniz hâkimiyetine bağladıkları bu mağlubiyetleri adına hükümete yaptıkları baskıda, “Tatbik edilecek olan bahri programla denizlerde üstünlüğü sağladığımız gün Standard Oil dünya petrol hâkimiyetini eline geçirmeyi bilecektir” demişlerdir.¹⁴ Çünkü İngiltere ve Hollanda ortaklığındaki bu şirket, Mahan’ın İngiltere için tasvirinde yer aldığı gibi, deniz güçlerinden beslenerek hâkimiyet alanlarını arttırmıştır.

Yine bir ticaret imparatorluğu olarak 18. yüzyıldan itibaren yayılmacı bir siyaset izleyen İngiltere, petrol ticareti ve lojistiğinde bu tarihsel tecrübesiyle birlikte elde ettiği jeostratejik hâkimiyet alanlarından yararlanmıştır. Bu

¹² Jon Sumida, “Alfred Thayer Mahan, Jeopolitisyen,” içinde *Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya*, ed. Colin S. Gray, Geoffrey Sloan (Ankara: ASAM Yayınları, 2003), 71.

¹³ Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası* (İstanbul: Emre Yayınları, 2003), 142.

¹⁴ Karadağ, *Petrol*, 162.

dönemde, petrolün lojistiğinin deniz yoluyla sağlandığı dikkate alınır, İngiltere-ABD arasındaki deniz hâkimiyeti rekabeti daha manidar olacaktır. Mahan'ın deniz hâkimiyet teorisini salt petropolitiğe indirgemek yanlış olsa da, söz konusu teorik çerçeve dönemin koşulları içinde ve ticarete yaptığı vurgu ile değerlendirildiğinde, petrolün bu teoriyi etkileyen unsurlardan biri olduğu söylenebilir.

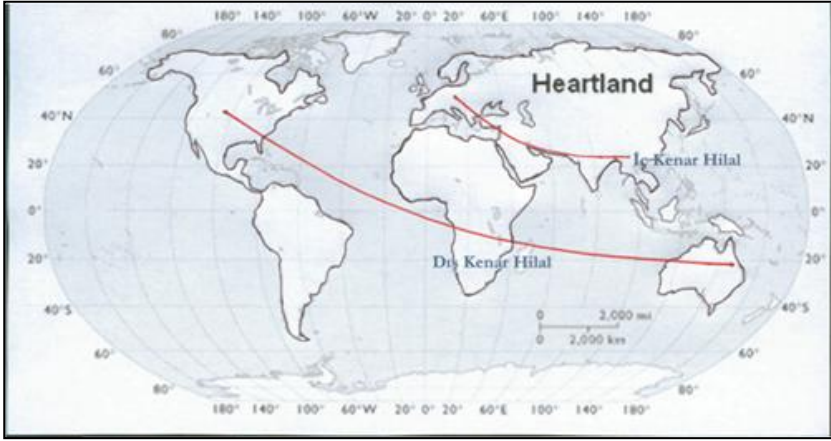
2.2. Petrolün Kalpgâhı: Mackinder'in Kara Hâkimiyet Teorisi

İngiliz coğrafyacı ve siyaset adamı Sir Halford Mackinder (1861-1947), 1904 yılında yayınlanan *The Geographical Pivot of History* adlı eserinde okyanuslardan tecrit edilmiş, ulaşıma kapalı ve kara gücünün devamlı bir üssü olarak nitelediği “Kalpgâh”ı (*Heartland*) jeopolitik kavramsallaştırma olarak ortaya koymuştur.¹⁵ Mackinder, bu bölgeyi şu şekilde belirtmektedir:

“Kalpgâh, stratejik düşüncenin amaçlarından dolayı Baltık Denizini, gidiş geliş elverişli Orta ve Aşağı Tuna'yı, Karadeniz'i, Küçük Asya'yı, Ermenistan'ı, İran'ı, Tibet'i ve Mogolistan'ı kapsar. Bu yüzden Kalpgâhın içinde Rusya'ya ilaveten -Brandenburg-Prusya ve Avusturya-Macaristan da bulunuyordu- tarihte görülen süvari güçlerine sahip olmayan, askeri güce dayanan büyük bir üçlü. Kalpgâh, çağın koşullarında deniz gücüyle ulaşıma imkân tanımayan bölgedir.”¹⁶

¹⁵ Nejat Tarakçı, *Devlet Adamlığı Bilimi: Jeopolitik ve Jeostrateji* (İstanbul: Çantay Yayınları, 2003), 59-61.

¹⁶ Geoffrey Sloan, “Sir Halford J. Mackinder: Geçmişten Günümüze Kalpgâh Kuramı,” içinde *Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya*, ed. Colin S. Gray, Geoffrey Sloan (Ankara: ASAM Yayınları, 2003), 31.

Şekil 1: Mackinder'in Kavramsallaştırmasındaki Kalpgâh ve İç Kenar-Dış Kenar Hilal bölgeleri¹⁷

Mackinder'in Kalpgâhı "kontrol eden, dünyayı kontrol eder" şeklinde ortaya koyduğu jeopolitik teorisi dönemin koşulları içinde değerlendirildiğinde, tıpkı Mahan'ın ABD'nin zayıf noktasını işaret ettiği gibi, bir deniz gücü olan İngiltere'nin ulaşması zor bölgelerde Almanya ve Rusya'ya karşı zayıf kalan noktasını ortaya koymaktadır. Nitekim bu teorinin ortaya atıldığı dönem artık ulaşımında demiryolu çağıdır. Böylelikle, Mackinder'in jeopolitik önceliği olan Avrasya'ya ulaşım kolaylaşmış ve hızlı taşımacılık demiryoluyla yaygınlaşmaya başlamıştır. Kıtadaki büyük rakibi Almanya için gerek Avrasya'ya gerekse Orta Doğu'ya karadan ulaşım kolaylaşmış ve süresi kısalmıştır.¹⁸ O dönemde Orta Doğu'da hâkimiyeti elinde bulunduran İngiltere için, bu yeni ulaşım ağı Almanya ve Rusya karşısında, elinde imtiyazını bulundurduğu İran petroleri açısından risk teşkil etmiştir.¹⁹

¹⁷ <http://www.hsstrateji.com/default.aspx?pid=29>.

¹⁸ Karabulut, *Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik*, 55.

¹⁹ İngiltere, Orta Doğu'da ilk petrol imtiyazlarına sahip ülkedir. 1908 yılında Anglo-Persian Company'nin kurulmasıyla birlikte bölgede ilk petrol çıkarma faaliyetlerine başlayan ve deniz kuvvetlerinin de desteğiyle bölgeyi askeri ve stratejik olarak domine eden ilk güç olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası ise ibre yavaş yavaş ABD'ye dönmeye başlamıştır; Peter R. Odell, "The Significance of Oil," *Journal of Contemporary History* Vol 3 No 3 (1968), 93-94.

Nitekim Mackinder'in İngiltere'ye uyarı niteliğindeki bu teorisi, Bağdat Demiryolu'nun imtiyazının Almanya'ya verilmesi ve demiryolu inşaatında önemli bir ilerleme kaydedilerek faaliyete geçmesinin ardından ortaya konulmuştur. Teorinin birebir ana ekseninin Bağdat Demiryolu olduğunun söylenmesi doğru olmasa da, gerek Rusya'nın gerekse Almanya'nın kıta içine –petrol bölgelerine–demiryolu ağlarıyla ilerleyişlerinin İngiltere'nin üstünlüğü açısından tehdit unsuru içermesi genel bir neden olarak öne sürülebilir. Son olarak ise bilindiği gibi Bakü ve İran petroleri Orta Doğu petrollerinin bulunmasından önce işleme ve kullanıma açılmıştır. Bu bağlamda Mackinder'in Kalpgâh olarak bu bölgeyi işaret etmemesi ve o dönemde henüz aramaların yapıldığı Orta Doğu'yu iç hilal olarak değerlendirip Kalpgâhın dışında bırakması da petropolitik bağlamında yorumlanabilir.

2.3. Orta Doğu'nun-İç Kenar Hilal'in-Önemi: Spykman'ın Kenar-Kuşak Teorisi

Amerikan bilim adamı Nicholas J. Spykman (1893-1943) tarafından ortaya atılan Kenar-Kuşak Teorisi, ABD'nin II. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasetinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Savaş sonrası Amerikan uluslararası çıkarlarının belirlenmesi, stratejilerinin yapılandırılması ve ABD'nin uluslararası ilişkilerde öncül rol oynaması üzerine kurgulanmış bu teori, Mackinder'in Kara Hâkimiyet Teorisi'ne önem atfetmekle beraber onu Kalpgâh'a yüklediği merkezi rol konusunda eleştirmektedir.²⁰ Spykman, Mackinder'in kara ulaşımına çok önem vererek buna karşılık iç ve dış ayların gücünü ihmal ettiğini ve Kalpgâh'ın potansiyel gücünü abarttığını düşünerek, Dünya'nın en önemli jeopolitik bölgesini Mackinder'in İç Hilal (Rimland) olarak adlandırdığı bölge -Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya- olarak işaret etmektedir.²¹ Ona göre, deniz ve kara güçlerinin ortasında kalan bu bölge o denli önemlidir ki, burada oluşabilecek bir jeopolitik boşluk, Kalpgâh hâkimiyetinin kaybedilmesine neden olabilir. Spykman, bu durumu

²⁰ Yılmaz Tezkan, *Jeopolitik Yazılar* (İstanbul: Ülke Yayınları, 2007), 23.

²¹ Karabulut, *Strateji, Jeostrateji Jeopolitik*, 129.

“kim kenar kuşağa hükmederse Avrasya’ya hâkim olur; kim Avrasya’ya hâkim olursa dünyanın kaderini kontrol eder” şeklinde özetlemiştir.²² Spykman’ın teorisi, savaş sonrasında Eski kıtada ortaya çıkan boşluğu ABD’nin doldurabileceğini ve bunun yolunun da özellikle Rusya’ya karşı korunması gereken bölge olan İç Hilal’den geçtiğini işaret etmiştir.

Bu bağlamda II. Dünya sonrası konjonktür göz önünde bulundurulduğunda, İngiltere’nin özellikle Orta Doğu’da güç kaybına uğradığı, ABD’nin İngiltere’nin bu zaafından yararlandığı²³ ve böylece Pax Britannica’nın yerini Pax Americana’ya bıraktığı²⁴ görülür ki, keza Spykman’ın işaret ettiği ve Amerikan dış politikası için çizdiği yol haritası da budur. Bu bölge, gerek enerji kaynakları gerekse de Rusya’ya karşı Eski Dünya’da Amerika’nın jeopolitik bir konum elde etmesi açısından son derece önemlidir.

Diğer yandan, arama ve çıkarmadaki kolaylık ve maliyet düşüklüğü gibi sebeplerle Orta Doğu petroleri, II. Dünya Savaşı’na kadar gelen süreçte her geçen yıl dünya ekonomi politikasındaki önemi arttırmış ve daha önce hiçbir hammaddenin olmadığı kadar gelişmiş ülkeler arasında rekabete sahne olmuştur. Savaş sonrasında içine çekildiği kabuktan çıkarak uluslararası sistemin ana aktörlerinden biri haline gelen ABD, buna paralel bir biçimde dünya tüketiminin büyük bir kısmını karşılayan Orta Doğu petroleri üzerinde söz sahibi olmaya başlamış ve İngiltere’yi petrol gelir ve imkânlarından el çektirmeye zorlamıştır.²⁵ Ancak, İngiltere –ABD’nin

²² Tezkan, *Jeopolitik Yazılar*, 23.

²³ ABD’nin İngiltere’nin konumundan yararlanarak Orta Doğu’daki yerini alması konusunda Winston Churchill, Başkan Roosevelt’e mektup yazarak dost bir ülkenin, İngiltere’nin zor durumundan faydalanarak hala ayakta iken, miraslarına el koyduğunu görmekten yüreğinin kan ağladığını ifade etmiştir. Muhammed Heykel, *3. Petrol Savaşı: Körfez Savaşı’nın Perde Arkası*, çev. Ahmed Asrar (İstanbul: Pınar Yayınları, 1993), 52.

²⁴ Heykel, *3. Petrol Savaşı*, 39.

²⁵ Ergün Aybars, “Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye,” içinde *Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996), 533-535. 1938 yılında Avrupa’da tüketilen petrolerin %23,3’ünü karşılayan Orta Doğu petroleri, 1951 yılına gelindiğinde Avrupa’nın ihtiyacının

“küçük ortağı” durumunda olsa da– sonrasında yine de petrolün üretim ve lojistiğinde önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla, ABD ile İngiltere arasındaki “organik bağ”, kültür ögesi bir yana bırakılırsa petrol çıkar ortaklığı olarak da yorumlanabilir.²⁶

Kısacası, Spykman’ın Kenar-Kuşak teorisi genelde ABD’nin tüm jeopolitik hedef alanlarını ortaya koyarken, özelde ise Rimland bölgesinde bulunan jeostratejik avantajları ve dünya enerji politikalarında Orta Doğu petrollerinin önemini işaret etmektedir. Keza Spykman’ın İngiltere’ye onlarla birlikte hareket etmeleri yönünde salık verdiği ve ABD açısından ise İngiltere ile ilişkilerin tüm Eski Kıta’da ellerini güçlendireceği yönündeki düşünceleri, Orta Doğu’da rekabetin yerini işbirliğine bırakmasıyla pratiğe dönüşmüştür. Bu durumu örneklendirecek olursak, Sovyetlere karşı güvenlik algılamaları bakımından bölgenin korunması gerekliliğinden hareket eden ve bölgede istihbarat çalışmaları yapan iki ülke, İran’da Musaddık’ın devrilerek yerine yeniden Şah’ın getirilmesinde birlikte hareket etmişlerdir.²⁷

Soğuk Savaş yıllarında, Sovyet-Amerikan eksenli iki kutuplu uluslararası sistemde ise Spykman’ın teorisi, George Kennan’ın çevreleme teorisinin öncülü olmuştur. Çevreleme teorisinde, ABD’nin jeostratejik hamleleri, SSCB’nin İç Hilal’den kuşatılması ve böylece kenar-kuşak ülkelerde komünist tehdidin bertaraf edilmesi üzerine kurgulanmıştır. Ancak İç Hilal’de İran, Irak, Türkiye ve Pakistan’da ABD hava üslerinin kurulmasına rağmen, Arap ülkeleri bu yapılanmaya katılmaya razı olmamışlardır.²⁸ Petrol bölgesindeki Arap ülkeleri ile işletmeciler ülke olan ABD arasındaki anlaşmazlıklar, ABD’nin bu ülkelerin Sovyetlere eklenmesi hususundaki jeopolitik kaygılarını arttırmıştır. Soğuk Savaş döneminde yaşanan keskin

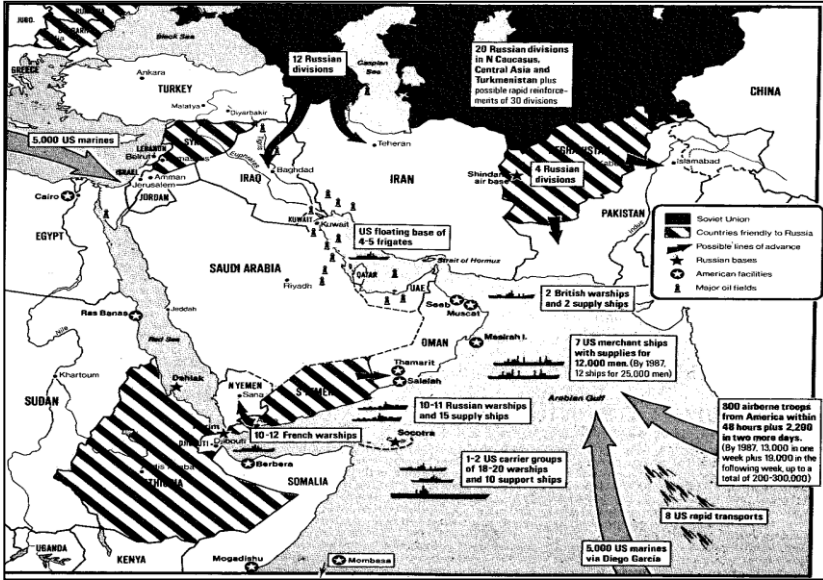
%82,1’ini karşılamaktaydı; “Değişen Dünya,” 535. Nitekim gelinen bu nokta, enerji bağımlılığı çerçevesinde ABD’nin Avrupa üzerindeki siyasi elini de güçlendirmiştir.

²⁶ Heykel, 3. *Petrol Savaşı*, 53.

²⁷ Tayyar Arı, *Irak, İran ve ABD (Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya)* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004), 188.

²⁸ Karabulut, *Strateji, Jeostrateji Jeopolitik*, 133.

rekabet sürecinde özelde Orta Doğu genelde tüm petrol sahibi ülkeler yoğun jeopolitik olaylara sahne olmuştur.

Şekil 2: Soğuk Savaş Dönemi iki süper gücün İç Hilal ülkelerindeki etkileri

Körfez bölgesinde süper güçlerin mücadeleleri; ilk olarak üstünlüğü elinde bulunduran İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya arasında geçerken, daha sonra mücadele ABD ve SSCB ikilisi arasında yaşanmaya başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde üstünlük ise, Körfez ülkelerinin sadece üçünde diplomatik temsilciliği elinde bulunduran Rusya'ya karşı, sekiz ülkenin yedisinde temsilciliği olan Amerika'dadır. Kaldı ki ABD özellikle Suudi Arabistan'da ekonomik ve sosyal hayatta da oldukça etkin bir roledir.²⁹ Yüzyılın başında İngiltere'nin rolü artık ABD'dedir.³⁰ Ancak Orta Doğu ülkeleri arasında yaşanan petrolü millileştirme çabaları, ABD'yi yeni

²⁹ Birçok Suudi öğrenci ABD'de eğitim görmüş ve ABD ülkenin toplumsal değişiminde de rol oynamaya başlamıştır.

³⁰ J. E. Peterson, "Competing Superpower Interests in the Gulf," içinde *The Politics of Middle Eastern Oil*, ed. J. E. Peterson (Washington: Middle East Institute, 1983), 395.

uluslararası politikalara ve hamlelere yönlendirmiştir. Soğuk Savaş dönemini ABD, SSCB'ye karşı üstünlükle tamamlamıştır. Ortaya çıkan yeni sistemsel boşlukta, Kenar-Kuşak ve Kuşatma teorilerinin güncelliğini yitirmesiyle yeni uluslararası teoriler gündeme gelmiş ve özellikle bu teoriler sorunlu bölgeler üzerine –ki çoğunluğu petrol bölgeleri- yoğunlaşmışlardır.

2.4. Soğuk Savaş Sonrası Yeni Arayışlar: Huntington'ın Medeniyetler Çatışması Tezi

Soğuk Savaş sonrası ortaya ilk atılan tez, dünyanın artık sistemsel olarak “mutlu son”a ulaştığı ve evrimsel sürecini tamamladığı görüşünü savunan Fukuyama'nın Tarihin Sonu tezidir. Bunun üzerine Huntington yaşananın bir son olmadığı, sadece sistemin ve çatışmaların boyut değiştirdiği düşüncesi üzerine kurguladığı Medeniyetler Çatışması tezini ortaya atmıştır. Huntington, Soğuk Savaş dönemindeki siyasi ve iktisadi sistemsel bölünmelerin yerini kültür ve medeniyetler arasındaki ilişkilere bırakacağı görüşünü savunmuştur. Medeniyetleri; Batı, Konfüçyan, İslam, Hint, Slav-Ortodoks, Latin Amerika ve Afrika medeniyetleri olarak gruplandırmıştır.³¹ Tezin özellikle yaptığı vurgu, ideolojiler temelinde uluslararası sistemin ittifaklar oluşturabilme ve destek sağlayabilme imkânının gitgide azaldığı ve artık ortak din ve medeniyetlerin bütünleştirici olacağı üzerinedir.

Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte, gerek Kafkasya'da gerekse Balkanlarda ortaya çıkan jeopolitik boşluğun nasıl doldurulacağı ve dünyanın bu bölgelerinde “bütünleştirici” ve “ayrıştırıcı” unsurların ne olacağı tezin ana konusudur. Ortaya atıldığından beri çokça tartışılan ve atıfta bulunulan bu tez, ABD'nin yeni dönem stratejileri için bu bağlamda uygulama alt yapısını oluşturmuştur. Nitekim Huntington'ın sorunlu bölgeler olarak belirlediği coğrafyalar, ağırlıklı olarak Kafkasya, Orta Doğu, Güney Amerika ve Afrika gibi petrole sahip veya petrol potansiyeli olan coğrafi mekânlardır. Aynı zamanda bu bölgeler büyük güçler tarafından sınırları çizilmiş, halkları birbirine karıştırılmış ve siyasi manipülasyonlara sahne olmuş yerlerdir.

³¹ Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, der. Murat Yılmaz (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 17-18.

Keza günümüzde Orta Doğu'da yaşanan iç çatışmalar bu formülasyonun pratikteki yansıması ve bölgeye ABD'nin müdahale edebilmesi için bir sebeptir. Nasıl ki, I. Dünya Savaşı sonrası -Avrupa merkezli sistemin yerle bir olduğu dönemde- Wilson prensipleri ülkelerin self-determinasyonunu savunurken bölgedeki etkinliğini arttıracak müdahale için kendine zemin hazırlamışsa; bugün de ABD bu tezin teorik altyapısıyla çatışmalar üzerinden kendi jeopolitiğini ve müdahale gerekçelerini kurgulamaktadır. Dolayısıyla, petrol başta olmak üzere enerji kaynaklarının birincil önemde olduğu ve ABD'nin petrol üretiminin azaldığı ve giderek petrole bağımlı hale geldiği³² günümüz dünyasında “enerji”ye sahip ülkelerin yaşadığı karışıklıklar, geçmişten gelen tarihsel tecrübeler eşliğinde hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

3. PETROPOLİTİĞİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERDEKİ PRATIĞI

Petrol sembolik olarak bir enerji kaynağı olsa da, aslında sanayi çağında ekonomik, askeri ve politik güçlerin kaynağı ve yaşanan uluslararası sorunların bazen “gizli”, bazense “alenî” nedenlerinden biridir. Nitekim uluslararası petrol endüstrisi kendine has dinamiklere sahip, zor bir dengeyi tutturmaya çalışan sosyal bir sistemdir³³ ve bu sistem ulusal ve uluslararası dinamikleri hatta şirketlerin dinamiklerini bir potada eritirken; sosyo-ekonomik ve politik yeni çıktılara dönüştürür. Bu bağlamda, genelde enerjinin özelde petrolün yerel ve uluslararası boyutları olan ve devletler, örgütler, şirketler, toplumlar ve hatta bireyler arası çapraz ilişkileri barındıran transnasyonal bir olgu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.³⁴

Nitekim petrol endüstrisinin transnasyonal bir sosyal sistem olduğundan hareketle ve bu sistemin siyasi olay ve olgularına yer verebilmek amacıyla bu bölüm; “Savaşlar”, “Darbeler”, “Böl-Yönet Stratejisi”, “Havuç-Sopa Stratejisi” ve “Petrol Ülkelerinin Savunma Kalkanı. OPEC” alt

³² 2020'ye gelindiğinde, ABD'nin günlük petrol tüketiminin 7,4 milyon varil artarak 27,5 milyon varile ulaşacağı tahmin edilmektedir; Arı, *Irak, İran*, 190.

³³ Stephen J. Kobrin, “Explanation of Oil Nationalization: Or the Domino Effect Rides,” *The Journal of Conflict Resolution* Vol 29 No 1 (1985): 17.

³⁴ Joseph S. Nye, “Energy and Security in the 1980s,” *World Politics* Vol 35 No 1 (1982): 217.

başlıklarından oluşturulmuş ve bölümde petropolitik ekseninde oluşturulan ve uygulanan araçların uluslararası politikadaki çeşitli örneklerine yer verilmiştir.

3.1. Savaşlar

Petrol için yaşanabilecek olayların ne boyuta gelebileceği ve petrolün hangi sonuçlara neden olabileceği, Winston Churchill'in 1936 yılında İngiliz Avam Kamarası'nda İngiltere'nin menfaatlerini müzakere ederken sarf ettiği "Bir damla petrol bir damla kandan daha kıymetlidir"³⁵ sözünden yola çıkarak düşünülmelidir.³⁶ Zira böylece petrolün günümüze değin yaşanan birçok savaşın ve meydana getirilen uluslararası politikaların ardındaki önemli unsurlardan biri olduğu anlaşılabilir. II. Dünya Savaşı öncesinde söylenen bu sözler, I. Dünya Savaşı'nın nedenini ortaya koymakla birlikte II. Dünya Savaşı'nın da habercisi niteliğindedir. Nitekim I. ve II. Dünya Savaşı sırasındaki mücadelede kilit bölge Orta Doğu olmuştur. Orta Doğu'yu bu kadar özel kılan tarihsel jeopolitik değerinin yanı sıra modern dünyanın en değerli hammaddesini topraklarında barındırmasıdır.³⁷ Daha da daraltılırsa modern endüstriyel dünyanın kalbinin Basra Körfezi'nde atıyor olmasıdır.³⁸ Sonrasında ise yine aynı bölge; Arap-İsrail Savaşı ve akabinde İran-İrak Savaşı ile başlayan, Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan çatışması ile devam eden, Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Körfez Savaşı'na yol açan ve

³⁵ Karadağ, *Petrol Fırtınası*, 15.

³⁶ Petrole dair o dönemde siyasilerin yaptığı vurgu; yine Winston Churchill'in "Petrol alanlarına egemenlik bir varlık şartıdır" cümlesinin yanı sıra, Fransız Başbakan Clemenceau'nun 1917 yılında Wilson'a mektubunda "Bugünkü savaşlarda petrol, damarlardaki kan kadar zorunlu bir maddedir" yazması ve 1919 yılında İngiltere'nin galibiyetine dair Lord Curzon'un "Biz zafere, petrol denizini kulaçlayarak ulaştık" demesi gibi örneklerle çeşitlendirilebilir. Türsan, "Orta Doğu," 40.

³⁷ Bugün için Orta Doğu dünya petrol rezervlerinin yüzde 65,4'üne sahiptir. Bu rezerv 1,047 milyar varildir. Mısır, Cezayir, Lübnan ve Tunus rezervleri de eklenince toplam rezerv Dünya rezervlerinin yüzde 69,6'ına ulaşmaktadır. Orta Doğu petrollerinin kalitesi oldukça yüksek ve maliyetleri de ucuzdur. Orta Doğu'nun potansiyel rezervleri ise 252,5 milyar varildir; Abdullah Vural, "ABD'nin Enerji Hâkimiyet Teorisi ve Büyük Orta Doğu Projesi," *Akademik Orta Doğu Cilt 3 Sayı 2* (2009): 144.

³⁸ Nye, "Energy and Security in the 1980s," 121-122.

son olarak da ABD'nin Irak'a girerek Saddam yönetimini devirmesine kadar uzanan bir dizi savaşa neden olmuştur.³⁹ Bu çerçevede gerek ekonomik gerekse siyasi güç açısından son derece önemli bir hammadde olan petrol için ABD'nin kendisine kriz yaratabilecek bölgelerde sert tedbirler almasının "olağan"lığı, Orta Doğu Yardımcı Sekreteri Robert Pelletreau'nun Nisan 1994'te ifade ettiği şu sözlerle ortaya konabilir:

"Amerikan Başkanları, petrol kuyularına serbest girişi hayati ulusal çıkar olarak tanımlamaktadır ve bu çıkarı korumak için gerekirse Çöl Fırtınası Operasyonu'nda yaptığımız gibi askeri güç kullanırız."⁴⁰

Nitekim günümüze değin Irak'ta yaşananlar, petropolitikğin ana enstrümanlarının tatbik edildiğinin örneklerini yansıtmaktadır. 112 milyar varillik kanıtlanmış rezervle Suudi Arabistan ve Kanada'dan sonra dünyanın üçüncü büyük petrol rezervine sahip Irak dünya petrol piyasasının önemli aktörlerinden biridir.⁴¹ Irak aynı zamanda, Arap Yarımadası'ndan Türk Cumhuriyetlerine kadar uzanan coğrafyadaki petrol ve doğalgaz yataklarının denetimini ele geçirmek adına stratejik bir konuma sahiptir.⁴² Irak, bu çift boyutlu gücünün bedelini ağır ödemiştir. Zira 2003 Irak Savaşı'na kadar gelen süreçte Irak değişik yoğunluklarda tam yedi savaş ve/veya sıcak mücadeleyle yüz yüze kalmıştır. Irak'ın kontrolünün ele geçirilmesi adına ortaya konulan bu savaşlar; kolonyal saldırı dönemi (1914-1918), İngiltere'nin ülkeyi kolonileştirmesi (1918-1930), İngiltere tarafından tekrar işgali (1941), İran-İrak Savaşı (1980-1988), Körfez Savaşı (1991), cezalandırma döneminde düşük yoğunluklu çatışma (1991-2003), Irak Savaşı (2003) şeklinde sıralanabilir.⁴³ Nitekim son Irak Savaşı'nı inceleyen

³⁹ Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2003), 468.

⁴⁰ Rasul Galiev, *Petrol ve Politika* çev. Fatma Feron (İstanbul: Ar Matbaacılık, 1997), 106-107.

⁴¹ Meliha Benli Altunışık, "İrak Savaşı ve Orta Doğu Petrollerinin Ekonomi Politikası," *Avrasya Dosyası, Yeniden Yapılanan Orta Doğu Özel Sayısı* Cilt 9 Sayı 4 (2003): 94.

⁴² Ünsal Oskay, "Saddam mı Petrol mü? Global Kapitalizmin Rasyonalizasyonu mu?" *Varlık* 1147 (2003): 4.

⁴³ James A. Paul, "Oil Companies in Iraq," Kasım 2003,

Amerikalılar, bu müdahalenin İsrail'i korumak ve aynı zamanda Irak'ın geniş petrol sahalarını elde tutmak için olduğunu belirtmekte ve benzer şekilde Amerika'nın eski Merkez Bankası yöneticisi Greenspan da hatıralarında Irak sorununun petrol yüzünden olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁴ Nitekim ABD'nin Irak'a müdahalesi aynı zamanda ekonomik ve politik olarak bölgede Suudi Arabistan'ın tekelinin kırılması, kaynakların çeşitlendirilmesi, İsrail ve ABD için bölgedeki tehditlerin bertaraf edilmesi ve bölgenin uluslararası ekonomik sisteme açılması gibi birçok nedeni ifade etmektedir.⁴⁵ Özetle, Peter Odell'in daha 1968'de belirttiği gibi petrolsüz Orta Doğu hiç kuşkusuz bambaşka bir bölge olurdu.⁴⁶

3.2. Darbeler

Petrol, ülkelerin siyasi olay örgülerine tesir eden bir enerji kaynağıdır. Osmanlı döneminde Mısır milliyetçiliğinin artmasında bölgedeki egemenliği açısından Mısır'ı karargâh gören İngiltere'nin faaliyetlerinin rolünün büyük olması⁴⁷, Güney Amerika'da petrolün bulunmasına takriben hemen hemen tüm bölge ülkelerinde –sırasıyla Venezüella, Kolombiya, Nikaragua, Meksika– darbeler ile yönetimin el değiştirmesi⁴⁸, böylece Batılı güçlerin bu ülkelerin petrol imtiyazlarını alması gibi birtakım örnekler söz konusu savı destekler niteliktedir.

Keza, petropolitik bağlamında yaşanan bu darbeler arasında hiç kuşkusuz en çarpıcı olanı, İran'da petrolün millileştirilmesi kararının çıkmasının ardından yönetimin devrilip değiştirilmesidir. II. Dünya Savaşı sonrası SSCB kaynaklı tehdit algılamaları karşısında İran ABD ile yakınlaşmış ve

<http://www.globalpolicy.org/component/content/article/185/40586.html>.

⁴⁴ Hasan Köni, "Irak'ta Petrolün Efendisi Kim Olacak?" 19 Kasım 2007, <http://www.stargazete.com/acikgorus/irak-8217-ta-petrolun-efendisi-kim-olacak-haber-9693.htm>.

⁴⁵ Raad Alkadiri and Fareed Mohamedi "World Oil Markets and the Invasion of Iraq," *Middle East Report* 227 (2003), 228.

⁴⁶ Odell, "The Significance," 93.

⁴⁷ Karadağ, *Petrol Fırtınası*, 87.

⁴⁸ Karadağ, *Petrol Fırtınası*, 142-165.

ABD ülkedeki etkinliğini arttırmaya başlamıştır. Daha önce, SSCB ve İngiltere arasında ülke petrollerinin imtiyazları Kuzey–Güney olarak her iki ülkeye dağıtılmıştır. Ancak ABD etkinliğini kullanarak İran Meclisi’nde Kuzey’i SSCB’ye veren antlaşmayı 1947 yılında hükümsüz ilan ettirmiştir. 1950’li yıllara gelindiğinde İran’da tartışılmaya başlanan petrolün millileştirilmesi meselesi, İran Başbakanı Musaddık göreve gelir gelmez Meclis’e taşınmıştır. Bu gelişmeler neticesinde, İran’ın ABD ve İngiltere ile arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır. Nitekim Ağustos 1953’de açıkça Amerikan ve İngiliz istihbarat örgütlerinin organize ettiği bir darbeye⁴⁹ Musaddık iktidardan uzaklaştırılmış ve 1954’de İran petrol imtiyazı İngiltere ve ABD şirketlerinden oluşan bir konsorsiyuma devredilmiştir.⁵⁰ İran örneğinde olduğu gibi, petropolitikğin araçsallaştırılması bakımından darbeler ve iç siyasete müdahale, birçok petrol sahibi ülkenin siyasi tarihinde görülen bir süreçtir. Nitekim bu duruma “alışkın” olan petrol üreticileri ülkeler, OPEC’in oluşturulması aşamasında tedbiri elden bırakmamış; Venezüella Başkanı yapılacak toplantıya katılım tarihini herhangi bir tehlikeye karşı ertelemiş ve Irak’ta ise darbe olasılığına karşı alarma geçilmiştir.⁵¹

3.3. Böl-Yönet Stratejisi

Sanayileşme çağında petrolün enerji kaynağı olarak uluslararası sisteme yerleştiği dönemden itibaren, büyük güçler onu elde etmek için mücadeleler

⁴⁹ Murat Yetkin, bu darbeyi şu şekilde ortaya koymaktadır: “Kasım 1952’de düğmeye basıldı; Ajax Harekâtı başladı. Amerikan gizli servisi CIA’nin Yakınoğu-Afrika bölümünün başında bulunan eski ABD Başkanlarından Theodore Roosevelt’in torunu Kermit, harekâtı Tahran’da üslenerek yönetti. CIA’in 1 milyon dolar ve İngiliz gizli Servisi MI6’nın 10 bin pound -evet sadece o kadar- ayırdığı bütçe ile kiralanan Şah yanlısı aşiret mensupları kamyon ve otobüslerle şehir merkezine taşınarak başbakanlık ‘halk kitlelerince’ kuşatıldı. Şah’ın emrindeki ordu, başbakanlığı topa tuttu ve 19 Ağustos 1953’te Musaddık böylece devrildi.” Murat Yetkin, “İran, İran,” *Radikal Gazetesi*, 21.06.2009.

⁵⁰ Fatih Özbay, “Realpolitik, Pragmatizm, Ulusal Çıkarlar ve Nükleer Program Ekseninde Dünden Bugüne Rusya-İran İlişkileri,” *Satranç Tahtasında İran*, ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı (İstanbul: TASAM Yayınları, 2007), 161.

⁵¹ Daniel Yergin, *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995), 603.

vermişlerdir. Bu hedef dahilinde uyguladıkları en bilinen uluslararası politika araçlarından biri de “böl-yönet strateji”sidir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması sürecinde Batılı devletler tarafından uygulamaya konulan bu strateji, Orta Doğu’nun cetvelle çizilmişcesine meydana getirilen sınırlarla birçok küçük ülkeye bölünmesine neden olmuştur. Böylece, büyük bir boşluğun doldurulması yerine küçük küçük parçaların tek tek hâkimiyet alanına dâhil edilerek resmin bütünündeki büyük boşluğun doldurulması sağlanmıştır. Etki alanı dar ve dışa bağımlı küçük bir ülkenin petrol imtiyazının elde edilmesi ve sürekliliğin sağlanması, büyük ve “güçlü” olma potansiyeline sahip bir ülkenin enerji kaynaklarının yönetilmesinden daha kolaydır. Nitekim Milliyet Gazetesinde 28-29 Mayıs 1991’de yayınlanan Bülent Ecevit’in Saddam Hüseyin ile röportajında Saddam Hüseyin’in sözleri bu durumu açıklar niteliktedir:

“ABD, Suudi Arabistan’ın dostu, değil mi? Evet. Öyleyse neden Suudi Arabistan’ın etrafında petrol devletleri kurdu? Neden onların büyük devlet olmalarını kolaylaştırmadı? Çünkü petrolü dağıtmak istiyorlar. Petrol bölgelerini büyük halklara bırakmak istemiyorlar. Bunu niye yapıyorlar? Eğer petrol bölgesini küçük devletler haline getirirlerse, o zaman petrol dahil her şey kendi kontrollerinde olur. İşte Amerika’nın hesabı bu. İngiltere ve Fransa bile bunu amaçlıyor.”⁵²

3.4. Havuç-Sopa Stratejisi

“Petrol enerjidir; enerji para, para kontrol, kontrol ise güçtür. Yanlış ellerdeki petrol, paranın boşa harcanması, kontrolün bozulması, gücün tehdit edilmesi anlamına gelir.”⁵³

Bu bakış açısıyla petrol konusunu “birincil” derecedeki güvenlik algılamaları arasında gören ABD, petrole sahip ülkelere uygulayacağı uluslararası politikalarda ülkelerin durumlarına göre çeşitli stratejiler

⁵² Suat Parlar, *Barbarlığın Kaynağı Petrol* (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), 601.

⁵³ Edward Friedland, Paul Seabury, Aaron Wildavsky, “Oil and the Decline of Western Power,” *Political Science Quarterly* Vol 90 No 3 (1975): 437.

geliştirmiştir. Irak'a uygulanan ambargo ve İran'ın uluslararası sistemden tecrit edilmeye çalışılması gibi örnekler bu çerçevede sopa politikaları olarak sunulabilirken, ABD ile eşgüdümlü hareket eden petrol ülkeleri de çeşitli yollar ile ödüllendirilebilmekte ve dolayısıyla bu ülkelere havuç stratejisi izlenmektedir.

Bu durum, Suudi Arabistan ve Irak örneğiyle de somutlaştırılabilir. Dünya petrol rezervlerinin ilk üçünde yer alan bu iki ülke ABD için yaşamsal öneme sahiptir. Bu bağlamda, söz konusu ülkelere “yaramaz çocuk” olan Irak sopa politikalarıyla cezalandırılırken, “uslu çocuk” olan Suudi Arabistan koruma ve kollama altına alınmıştır. Buradan hareketle, Kuveyt'i işgal eden ve Suudi Arabistan için de tehdit kaynağı olan Irak ehlilleştirme yoluna gidilmiştir. Nitekim CIA'in 4 Ağustos 1994 tarihli raporunda 100,000 kişiden oluşan bir askeri güce sahip Irak'ın, 1000 kişiden az askeri güce sahip olan Suudi Arabistan için tehdit unsuru teşkil ettiğine yer verilmiştir.⁵⁴

3.5. Petrol İhraç Eden Ülkelerin Savunma Kalkanı: OPEC

Petrol şirketleri, uluslararası iktisadi ilişkileri biçimlendirmede de rol oynayacak olan OPEC'in 1960 yılında doğuşuyla tek yanlı fiyat indiriminin bir hata olduğunu anlayarak, karar almadan önce bir kez daha düşünmeyi ve geri adım atmaya öğrenmişlerdir.⁵⁵ Ancak yine de bu kurumun etkinliğini çok da ciddiye aldıkları söylenemez. OPEC, petrol ülkeleri tarafından petrolün uluslararası ekonomi – politik sistemdeki rolünü kendi hanelerine bir artı olarak döndürme, bir baskı unsuru oluşturma ve/veya kendilerini koruma amaçlarından doğmuştur. Ayrıca Arap ülkeleri, sahip oldukları bu enstrümanı İsrail ve tarafındaki ülkelere karşı bir baskı unsuru olarak kullanmak istemişlerdir.⁵⁶

⁵⁴ Robert J. Lieber, “Oil and Power after the Gulf War,” *International Security* Vol 17 No 1 (1992), 166.

⁵⁵ Yergin, *Petrol: Para*, 603.

⁵⁶ Charles Zorgbibe, *Körfez'in Tarihi ve Jeopolitiği* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 45; İsmet Giritli, “Dünya'da Petrol ve Türkiye,” *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 3-4 (1976), 83.

OPEC'in siyasi ve ekonomik bir baskı aracı haline getirilmesi durumu, petrole bağımlı ülkeler için ek bir uluslararası risk gündeme getirmiştir. Ancak petrol üreticisi ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar bu ülkelerin beraberliklerini tehdit ederken, petrol tüketicisi ülkeler ise ortak bir stratejiyle gelişmelere karşılık vermeye çalışmışlardır. Bu bağlamda her iki yapılanmanın da bu büyük petrol denkleminde uluslararası sistem açısından politik ve hukuki bileşenlerden ziyade, ekonomi endeksli devlet stratejilerinden meydana geldiği söylenebilir.⁵⁷ Burada her iki tarafın ekonomik olarak karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde bulunmasının, durumun uluslararası sistemin aktörleri tarafından idrak edilmesinde önemli payı vardır. Zira 1972 yılındaki dünya petrol krizinde varil fiyatı 2 dolardan 34 dolara çıkınca petrolün dünya ekonomisindeki konumu merkezileşmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla 1973 yılında yaşanan petrol şokundan sonra⁵⁹ bazı analistler, hammaddelerin ekonomik güç olmanın temelini oluşturduğunu yorumlamaya başlamışlardır.⁶⁰

SONUÇ

21. yüzyılda uluslararası ilişkiler ve devletlerin dış politika stratejileri açısından ana belirleyici unsurlardan birisi de enerji kaynaklarıdır. Enerjiye bağımlılık, ülkelerin dış güvenlik yaklaşımlarının şekillendiricilerinden biridir. Bu bağlamda ülkelerin uluslararası hamle ve aksiyonlarını; enerjiye sahip olma, enerji lojistiğinin güvenliğini sağlama ve dünya enerji kaynakları üzerinde denetim kurma dürtüsü ile belirledikleri söylenebilir. Nitekim bugün bir önceki yüzyılın petrol açısından gündemin bir numaralı maddesi olan Orta Doğu, yerini petrol ve doğalgaz rezervleriyle 21. yüzyılın en tartışmalı bölgelerinden biri olan Hazar bölgesine bırakmıştır. Orta

⁵⁷ Zorgbibe, *Körfez'in Tarihi*, 46.

⁵⁸ Şeref Sabuncu, *Yüzyılın Son Petrol Savaşı*, yay. haz. Murat Sabuncu (İstanbul: Elya Yayıncılık, 1998), 7.

⁵⁹ 16 Ekim 1973'te –Arap-İsrail Savaşı'ndan 10 gün sonra– OPEC'in 6 Körfez ülkesi Kuveyt'te toplanmış ve petrolün fiyatının %70 oranında artırılmasına karar vermişlerdir; Yusif A. Sayigh, "Arab Oil Policies: Self-Interest versus International Responsibility," *Journal of Palestine Studies* Vol 4 No 3 (1975): 59.

⁶⁰ Nye, "Energy and Security in the 1980s," 222.

Doğu'da petrol için egemenlik mücadelesi devam ederken uluslararası jeopolitik hamleler Hazar bölgesinde de hız kazanmıştır.⁶¹

Görüldüğü üzere devletler enerji güvenlikleri -ki günümüzde güvenlik yaklaşımları bağlamında enerjiye sahip olmak kadar, enerji lojistik hatlarında bulunan bir ülke olmakta önemlidir- açısından stratejiler, ittifaklar ve hatta güç mücadelelerinin dayanak noktasını oluşturacak teoriler geliştirmektedirler. Bugün dünyanın tüm sorunlu ve dış müdahaleye açık bölgelerine baktığımızda, karşımızda aslında onlar için artıya dönüşmesi gereken yer altı zenginliklerini ve/veya enerji kaynaklarını görmek mümkündür. Nitekim iç savaşlarla kırılan Kongo, uranyum madenleri; yaşadığı savaşların ardından fiili olarak üç parçaya bölünmüş Irak ise petrol rezervleri üzerine kuruludur. Bu örnekler çoğaltılabilir ve her bir ülkenin tarihine bakıldığında, petropolitikğin -ki bu kavram sadece petrolü yöneten/yönlendiren ülkeler için bir anlam ifade etmektedir- siyasi, iktisadi ve toplumsal yapılar üzerinde ne denli etkili olduğu görülür. Enerjiye bağımlılığın bu denli arttığı günümüz dünyasında, özelde petrol genelde ise tüm enerji kaynakları için geliştirilen uluslararası politikaların da çeşitlenerek, tıpkı daha öncesinde olduğu gibi yeni teorilerle yapılandırılacağı öngörülebilir.

⁶¹ Coğrafya ve politikanın ne denli iç içe geçebildiği Karadeniz'e ve Volga Nehri ile Baltık Denizi'ne bağlanan özel bir konuma ve oldukça zengin doğalgaz ve petrol yataklarına sahip Hazar'ın statüsüne ilişkin uluslararası sistemde yaşanan güncel tartışmalardan da anlaşılabilir. Nitekim Soğuk Savaş sonrası büyük oyunun ikinci sahnesi dünya ekonomisi için büyük öneme sahip Hazar üzerine kurgulanmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz; Kamyar Mehdiyoun, "Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea," *The American Journal of International Law* Vol 94 No 1 (2000): 179-189.

KAYNAKÇA

- Alkadiri, Raad ve Fareed Mohamedi. "World Oil Markets and the Invasion of Iraq." *Middle East Report* 227 (2003).
- Altunışık, Meliha Benli. "Irak Savaşı ve Orta Doğu Petrollerinin Ekonomi Politikası." *Avrasya Dosyası, Yeniden Yapılanan Orta Doğu Özel Sayısı* Cilt 9 Sayı 4 (2003).
- Arı, Tayyar. *Irak, İran ve ABD (Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya)*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Aybars, Ergün. "Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye." *İçinde Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996.
- Berreby, Jean Jacques, *Le Golfe Persique*. Paris: Payot, 1959.
- Forbes, R. J. *Studies in Early Petroleum History*. Leiden: E. J. Brill, 1958.
- Friedland, Edward, Paul Seabury, Aaron Wildavsky. "Oil and the Decline of Western Power." *Political Science Quarterly* Vol 90 No 3 (1975).
- Galiev, Rasul. *Petrol ve Politika*. Çeviren Fatma Feron. İstanbul: Ar Matbaacılık, 1997.
- Giddens, Anthony ve Pierson Christopher. *Modernliği Anlamlandırmak*. Çeviren Serhat Uyrkulak, Murat Sağlam. İstanbul: Alfa Yayınevi, 2001.
- Giritli, İsmet. "Dünya'da Petrol ve Türkiye." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 3-4 (1976).
- Heykel, Muhammed. *3. Petrol Savaşı: Körfez Savaşı'nın Perde Arkası*. Çeviren Ahmed Asrar. İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.

Huntington, Samuel. *Medeniyetler Çatışması*. Derleyen Murat Yılmaz. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Karabulut, Bilal. *Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik*. Ankara: Platin Yayınları, 2005.

Karadağ, Raif. *Petrol Fırtınası*. İstanbul: Emre Yayınları, 2003.

Kobrin, Stephen J. "Explanation of Oil Nationalization: Or the Domino Effect Rides." *The Journal of Conflict Resolution* Vol 29 No 1 (1985).

Köni, Hasan. "Irak'ta Petrolün Efendisi Kim Olacak?" 19 Kasım 2007.
<http://www.stargazete.com/acikgorus/irak-8217-ta-petrolun-efendisi-kim-olacak-haber-9693.htm>.

Lieber, Robert J. "Oil and Power after the Gulf War." *International Security* Vol 17 No 1 (1992).

Mehdiyoun, Kamyar. "Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea." *The American Journal of International Law* Vol 94 No 1 (2000).

Nye, Joseph S. "Energy and Security in the 1980s." *World Politics* Vol 35 No 1 (1982).

Odell, Peter R. "The Significance of Oil." *Journal of Contemporary History* Vol 3 No 3 (1968).

Oskay, Ünsal. "Saddam mı Petrol mü? Global Kapitalizmin Rasyonalizasyonu mu?" *Varlık* 1147 (2003).

Özbay, Fatih. "Realpolitik, Pragmatizm, Ulusal Çıkarlar ve Nükleer Program Ekseninde Dünden Bugüne Rusya-İran İlişkileri." İçinde *Satranç Tahtasında İran*. Editör Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı. İstanbul: TASAM Yayınları, 2007.

Özlük, Erdem. “Orta Doğu İstisnacılığı: Sömürünün Yeni Keşif Yolu.”
Akademik Orta Doğu Cilt 2 Sayı 1 (2007).

Parlar, Suat. *Barbarlığın Kaynağı Petrol*. İstanbul: Anka Yayınları, 2003.

Paul, James A. “Oil Companies in Iraq.” Kasım 2003.

<http://www.globalpolicy.org/component/content/article/185/40586.html>.

Penrose, Edith. “International Oil Companies and Governments in the Middle East.” İçinde *The Politics of Middle Eastern Oil*. Editor J. E. Peterson. Washington: Middle East Institute, 1983.

Peterson, J. E. “Competing Superpower Interests in the Gulf.” İçinde *The Politics of Middle Eastern Oil*. Editor J. E. Peterson. Washington: Middle East Institute, 1983.

Sabuncu, Şeref. *Yüzyılın Son Petrol Savaşı*. Yayına Hazırlayan Murat Sabuncu. İstanbul: Elya Yayıncılık, 1998.

Saltıkçıl, Haluk V. “Dünya’da ve Türkiye’de Petrol: Ateşe Tapanlardan Petrole Tapanlara.” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 28 (1970).

Sayigh, Yusif A. “Arab Oil Policies: Self-Interest versus International Responsibility.” *Journal of Palestine Studies* Vol 4 No 3 (1975).

Sloan, Geoffrey. “Sir Halford J. Mackinder: Geçmişten Günümüze Kalpgâh Kuramı.” İçinde *Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya*. Editör Colin S. Gray-Geoffrey Sloan. Ankara: ASAM Yayınları, 2003.

Sumida, Jon. “Alfred Thayer Mahan, Jeopolitisyen.” İçinde *Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya*. Editör Colin S. Gray-Geoffrey Sloan. Ankara: ASAM Yayınları, 2003.

Tarakçı, Nejat. *Devlet Adamlığı Bilimi: Jeopolitik ve Jeostrateji*. İstanbul: Çantay Yayınları, 2003.

Tezkan, Yılmaz ve M. Murat Tasar. *Dünden Bugüne Jeopolitik*. İstanbul: Ülke Kitapları, 2002.

Tezkan, Yılmaz. *Jeopolitik Yazılar*. İstanbul: Ülke Yayınları, 2007.

Türsan, Nurettin. “Orta Doğu ve Petrol.” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* Cilt 10 Sayı 56 (1972).

Uluğbay, Hikmet. *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2003.

Vural, Abdullah. “ABD’nin Enerji Hakimiyet Teorisi ve Büyük Orta Doğu Projesi.” *Akademik Orta Doğu* Cilt 3 Sayı 2 (2009).

Warman, H. R. “The Future of Oil.” *The Geographical Journal* Vol 138 No 3 (1972).

Yergin, Daniel. *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*. Çeviren Kamuran Tuncay. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995.

Yetkin, Murat. “İran, İran.” *Radikal Gazetesi*, 21.06.2009.

Zorgbibe, Charles. *Körfez’in Tarihi ve Jeopolitiği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

